

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Периодизация и хронология раннего Триполья

Резюме

Проанализировав материалы раннетрипольских поселений Поднестровья и Побужья, автор разработал схему периодизации этих памятников. Начало развития трипольской культуры на Днестре ознаменовано появлением памятников типа Бернашевки, которые вскоре сменяются памятниками типа Окопов. Между последними и более поздними поселениями типа Луки-Врублевцевой существует хронологический разрыв. Наиболее поздними раннетрипольскими поселениями Поднестровья являются памятники типа Ленковцев, сменившие памятники типа Луки-Врублевцевой.

Переселение трипольцев на Южный Буг относится ко времени бытования на Днестре памятников типа Окопов. Древнейшая фаза Триполья здесь связана с поселениями Сабатиновка II (площадки 1,2 и землянка) и Гайворон. Далее друг друга последовательно сменяют памятники типа Сабатиновки II-2 (площадка 3). Греновки и, очевидно, Тростянца.

В периодизационную схему включены также раннетрипольские поселения Пруто-Днестровского междуречья и памятники культуры Прекукутени на правом берегу Прута.

Предлагаемая автором абсолютная датировка раннего Триполья (4000—3600 гг. до н. э.) основана на традиционных радиоуглеродных датах без учета дендрохронологической поправки.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Опис Північного Причорномор'я в «Периплі ойкумени» псевдо-Скілака і «Перієгесі» псевдо-Скімна

Кожний стародавній письменник, вдаючись до опису ойкумени, тобто відомого його сучасникам світу, не міг не включити до своєї праці відомості про північні береги Понта Евксінського, або просто Понта, як греки і римляни найчастіше називали Чорне море.

У фундаментальних географічних працях Страбона, Птоломея, Плінія Північному Причорномор'ю приділено досить уваги. Посилання цих та інших античних авторів показують, що звістки про південь нашої країни містились у втрачених нині творах знаменитого Ератосфена, авторитетного в давнину географа Артемідора та багатьох інших. У той же час ні один з відомих географів античності (крім Геродота) не бував на північних берегах Чорного моря. Відомості, що цікавили їх, вченим доводилось брати насамперед з периплів і близьких до них за жанром перієгес.

Колонізаційний рух, унаслідок якого на берегах Середземного і Чорного морів з'явилась безліч грецьких колоній, нерозривно пов'язаний з розвитком мореплавства у греків. Адже всі без винятку грецькі апойкії були засновані на морському узбережжі і, хоча й ставали новими незалежними полісами, постійно підтримували найтісніші торговельні, економічні, культурні та релігійні зв'язки з своєю метрополією та іншими її колоніями.

Море уявлялось грекам шляхом до інших земель. Навіть грецьке слово *πόντος* (море) має індоевропейський корінь із значенням «путь» (пор. старослов'янське *пъпъ*). Цим шляхом можна було привезти на батьківщину хліб, якого тут не вистачало, корисні копалини та інше в обмін на вино, маслинову олію, предмети ремесла, нарешті, й самим переселитись на більш родючі землі.

Отже, не дивно, що в грецькому письменстві сформувався окремий жанр творів, які допомагали мореплавцям орієнтуватись біля чужих берегів. Такі твори дістали назву периплів. Капітан корабля повинен був добре знати і берегову лінію протягом всього шляху судна, мілини і

течії, превалюючі вітри і якірні стоянки, прибережні міста й поселення, гирла рік, що впадали в море, а також характер народів, які жили на цих берегах.

Крім практичного досвіду підмогою для мореплавців були перипли. Спочатку вони, напевне, являли собою опис берегів, що складався тим чи іншим мореплавцем за власними спостереженнями. Далі з'явилися зведені твори, де на підставі таких описів подавалася загальна характеристика узбережжя Середземного і Чорного морів, а також відомих давнім людям берегів Індійського та Атлантичного океанів.

Подібного типу книга з лоції містила лише стислий огляд. У периплі не було ні загального географічного нарису про ті чи інші місцевості, ні спостережень неба в межах країни, яку описували *. Там просто перелічувались назви приморських областей, міст, річок тощо у тому порядку, в якому їх бачив той, хто плыв уздовж берегів. До цього додавались вказівки про відстані між названими пунктами. Звичайно до периплів включався перелік всіх грецьких колоній на узбережжі, тому що грецькому судну було найзручніше до них причалити. Варварські ж поселення і племена, особливо віддалені від моря, згадувались час від часу у зв'язку з кожним відтинком берега.

У цій статті ми зупинимось на характеристиці перипла псевдо-Скіма і перієgesi псевдо-Скілака та їх повідомлень про Північне Причорномор'я. Якщо не рахувати незначних за обсягом фрагментів з книг інших авторів, це єдині зразки перипла і перієgesi, які збереглися з усієї давньогрецької літератури, створеної до нашої ери.

«Перипл ойкумени» псевдо-Скілака. У середньовічних рукописах перипл з описом берегів відомих в давнину материків Європи, Азії та Африки був названий як твір Скілака Каріандського. Ім'я цього знаменитого мореплавця VI ст. до н. е. згадується в «Історії» Геродота (IV, 44), а Страбон повідомляє про нього як про історика, що описав Віфінію (XII, 4, 8) і Еоліду (XIII, 1, 4). Є також короткі згадки, присвячені йому в творах пізніших авторів: Маркіана Гераклеїського (Erit. peripl. Menipp., 2), схоліаста Аполлонія Родоського (I, 1177), Цеца (Chil., VII, 629), Авієна (Or. marit., 44, 372) і деяких інших.

Геродот написав, що близько 515 р. до н. е. персидський цар Дарій, бажаючи дізнатись, де Інд впадає в море, послав з міста Каспатіра вниз до Інду корабель з людьми, «правдивості яких він довіряв». Серед них був Скілак з малоазійського міста Каріанди. Досягнувши океану, корабель повернув на захід, пройшов уздовж південної Аравії, увійшов до Червоного моря і прибув до його північних берегів через 13 місяців після того, як вирушив з Індії.

Більше ми нічого не знаємо про подорожі Скілака, а відомості, зібрані ним у плаванні Індійським океаном, ніяк не відбилися у творі, який приписано йому в рукописах «Перипла ойкумени».

За свідченням античних авторів, Скілаку дійсно належить великий перипл (і, можливо, не один), що мав широку популярність у давнину. Однак твір, що зберігся, написаний на півтора століття пізніше. Це — найдавніша професійна географічна праця з тих, які дійшли до нашого часу, вона дає найбільш повне уявлення про особливий жанр античної літератури.

Б. Г. Нібур вперше серед учених показав, що «Перипл» не міг бути складений раніше правління Філіппа Македонського (359—336 рр. до н. е.). Вчений датував відому нам редакцію перипла часом між 362 і 348 рр. до н. е. Нижня межа — це дата зруйнування Олінфа, згаданого псевдо-Скілаком як існуюче місто¹. Аргументація Нібура була

* Пор. з цим зауваження Страбона (I, 1, 21) про те, що для географа свідчення периплів слід доповнити астрономічними і математичними даними.

¹ Niebuhr B. G. Kleine Schriften zur alten Geschichte, V. 1. Leipzig, 1893, S. 122.

поглиблена К. Мюллером. У «Передмові» до свого видання малих грецьких географів він навів численні факти, що свідчать на користь написання «Перипла» не раніше правління Філліпа, але до початку царювання його сина Олександра (336—323 рр. до н. е.)².

Ось деякі приклади доказів К. Мюллера. У «Периплі» названо багато грецьких колоній, що виникли набагато пізніше часу життя Скілака. Це Фурії та Гераклея в Італії (перша заснована після 444 р. до н. е., друга — 433 р. до н. е.), Амфіполь (заселений афінянами в 437 р. до н. е.), Тавроменій у Сіцилії (виник близько 394 р. до н. е.), Ісса і Анкона (засновані Діонісієм близько 385 р. до н. е.). Особливо важливою для точного датування твору є, на думку дослідника, згадка в § 62 Навпакта як міста, що належало Локріді, а не Етолії. Адже за Філліпа Навпакт був переданий Етолії (Strab., IX, 4, 7), і це сталося, очевидно, у рік битви при Херонеї, а саме 338 р. до н. е. Отже, перипл написано не раніше цієї дати.

Далі К. Мюллер вказав на відсутність у периплі Олександрії Єгипетської і багатьох інших міст, заснованих Олександром та його наступниками. Таким чином була встановлена нижня хронологічна межа відомої нам редакції твору: останні роки правління Філліпа³.

Однак слід відзначити, що автор включив до свого опису міста, які вже не існували, зокрема Агрігент, зруйнований 405 р. до н. е., Накс, розорений 403 р. до н. е., Підна, загинула 355 р. до н. е., Ментона — 353 р. до н. е., Олінф — 348 р. до н. е. Включення цих міст — один з доказів компілятивного характеру всієї праці.

Дослідники вважають, що автором перипла був афінянин. Ще К. Мюллер звернув увагу на опис корінфського перешийка, де узбережжя біля Афінів назване «нашим» на протигагу корінфському. Він, а пізніше К. Мюлленгофф запропонували приписати авторство перипла Філею, єдиному відомому нам на ім'я афінському географу IV ст. до н. е.⁴ Але твердих аргументів на користь належності перипла до творів Філея немає, тому в науковій літературі продовжують іменувати його твором псевдо-Скілака.

Отже, нам більш-менш точно відомі дата і місце написання перипла. Проте наведені вище аргументи не знімають припущення про включення до нього, поряд з відомостями середини IV ст. до н. е., свідчень з творів більш ранніх географів, у тому числі і Скілака. Недарма в «Історії стародавньої географії» Дж. Томсона перипл названо «компіляцією, часто дуже незграбною»⁵.

Досить вірогідною є думка А. Норденшельда, який гадав, що до цього популярного й поширеного в багатьох копіях твору відомого мореплавця Скілака постійно робились доповнення і залучались новопродбані знання. Сама ж праця, що давно вже втратила схожість з оригіналом, як і раніше, приписувалась перу її першого знаменитого автора. Як вважає А. Норденшельд, укладач редакції перипла, що зберігся, ознайомився не лише з працями греків, а й з фінікійськими джерелами, звідки взяті дані про відстань від Сіцилії до Лівії та деякі повідомлення про шляхи в Африці⁶.

Мета перипла суто практична: це посібник для мореплавців. Мова твору позбавлена будь-яких ознак літературної обробки, що дало

² Müller C. Geographi Graeci minores, v. I. Parisiis, 1855, p. XLIII—XLIV.

³ У наш час висловлено припущення про дещо ранішу дату появи на світ твору псевдо-Скілака. П. Фабр, з статтею якого нам не пощастило ознайомитись, доводить, що перипл написано між 361 і 357 рр. до н. е. — Fabre P. La date de redaction du periple de Scylax. — Les Etudes Classiques, 1965, v. 33, p. 353—366.

⁴ Müller C. Op. cit., p. XLIII; Müllenhoff K. Deutsche Altertumskunde Berlin, 1892, Bd. 3, S. 32.

⁵ Томсон Дж. История древней географии. М., 1953, с. 135.

⁶ Nordenskiöld A. Periplus. Stockholm, 1897, p. 8.

підстави сучасним філологам сумніватись у належності його до IV ст. до н. е.— періоду розквіту грецької літератури⁷. Все ж, мабуть, це не так, оскільки аналіз мови псевдо-Скілака і фрагментів Гекатея привів учених до висновку про близькість мовної техніки цих письменників, а також до думки, що перипл Скілака став джерелом для обох авторів⁸.

За твором псевдо-Скілака можна ознайомитись з виразами, прийнятими у античних мореплавців. Початок шляху або окремого його відтинку позначається словами *ἐντεθθεν* — «звідси» (пор. § 27, 41, 79), рідше *εἴτα* — «потім, далі» (§ 2, 48). Опис супроводжується зауваженнями типу «зліва (чи справа) від корабля, що впливає (чи випливає)» (§ 64, 68), відстані вимірюються днями і ночами морської подорожі (§ 67, 68 та ін.); іноді наводяться відомості і про піший шлях, наприклад про ширину перешийку Херсонеса Фракійського: «від моря до моря 40 стадіїв пішки» (§ 67).

У периплі перелічуються всі відомі грекам країни басейну Середземного моря, включаючи Чорне і Азовське моря. Опис починається від Стовпів Геракла (Гібралтарської протоки). Вздовж північного узбережжя Середземного моря автор огинає Іспанію, Італію, Грецію, потім входить через Боспор Фракійський до Понта і описує всі його береги, рухаючись за годинниковою стрілкою, потім переходить до берегів Малої Азії і вздовж африканського узбережжя Середземного моря повертається до вихідної точки оповідання. Крім того, тут є деякі свідчення про атлантичне узбережжя Африки до острова Керне. Про західні ж береги Європи автор, певно, нічого не знає. У периплі подано сухий перелік назв приморських міст, областей, річок, а також народів, що живуть на цих землях, у тому порядку, в якому бачить їх мореплавець. До твору додано численні вказівки на дистанції між окремими пунктами. Відстані, як правило, вимірюються в стадіях, але поряд з ними нерідко наводиться стародавній спосіб вимірювання шляху корабля⁹ — за числом днів й ночей. В останньому випадку відстань часто відбивала не справжню дистанцію між певними пунктами, а саме час, який потрібно було витратити на рух між ними.

Вчені звернули увагу на свідчення псевдо-Скілака про подолання відстані між гирлом Істра і мисом Баранячий Лоб за три доби, а між цим мисом і Пантікапеем — за одну добу. Перша дистанція дорівнює приблизно 390 км, друга — 250. Як видно, перша перевищує другу не в три, а приблизно лише в півтора рази. Це дало підставу В. Ф. Гайдукевичу припустити, що свідчення перипла взято з двох різних джерел¹⁰. У першому випадку швидкість плавання становила три вузли, в другому — шість¹¹.

Однак спостереження М. В. Агбунова над режимом чорноморської течії показали, що дані перипла відбивають реальну картину руху ан-

⁷ К. Мюллер, наприклад, вважав, що перед нами незграбне скорочення перипла, зроблене якимось граматиком III—IV ст. н. е. (Op. cit., t. I, p. XLII).

⁸ Jacoby F. Hecataios. — RE, Bd. 7, col. 2692—2693

⁹ Важко сказати, якій саме дистанції дорівнював стадій псевдо-Скілака. Адже неможливо точно визначити місця і час складання окремих частин перипла. Нагадаємо, що існували різні за довжиною стадії: піфійські, олімпійські, александрійські тощо. А. Норденшельд (Op. cit., p. 8.) вважає, що десять стадій псевдо-Скілака повинні відповідати одному градусові.

¹⁰ Гайдукевич В. Ф. О путях проходження греческих кораблей в Понте Эвксинском. — КСИА АН СССР, 1969, вып. 116, с. 13.

¹¹ За сучасними підрахунками середня швидкість давньогрецького торгового судна складала 4 вузли (7,408 км на годину). При доброму попутньому вітрі корабель міг розвинути швидкість до 6 вузлів і, отже, пройти за добу 267 км, тобто ту відстань, яка відділяла Баранячий Лоб від Пантікапея. Про швидкості грецьких кораблів див.: Michalowski K. Technika greca. Warszawa, 1939, s. 89; Labaree B. How the greeks sailed into the Black Sea. — AJA, 1957, N 1, p. 31.

тичних кораблів і немає жодних підстав вважати це повідомлення псевдо-Скілака запозиченим з різних джерел*.

Сучасна лоція Чорного моря відзначає існування недалеко від північно-західного узбережжя досить сильної смуги морської течії шириною в два-три десятки кілометрів¹². Давньогрецькому кораблеві доводилось долати її у більшій частині переходу від Істрії до Баранячого Лоба, внаслідок чого істотно сповільнювався хід судна і збільшувався час його перебування в дорозі, іноді удвоє порівняно з іншими, більш сприятливими ділянками моря.

Інша гідрологічна картина спостерігається на відрізку Баранячий Лоб — Пантікапей. Тут є незначний і вузький струмінь течії з Азовського моря, який легко обійти стороною. При сильних і тривалих вітрах у Керченській протоці, незалежно від їхнього напрямку, виникає досить потужна зворотна течія з Чорного моря. Остання сприяла збільшенню швидкості корабля, що прямував до Пантікапея.

Опис Понта виділяється своєю повнотою і докладністю. Це стосується головним чином його східних і південних берегів, де збереглося багато назв дрібних племен, які, здається, зникли у пізніші часи або принаймні відомостей про них немає у інших античних географів. Набагато більш поверховим було знайомство автора з північним узбережжям Понта і, що зовсім дивно, майже повністю відсутня характеристика північно-західних його берегів від Дунаю до Кримського півострова. Там згаданий лише район впадіння Дністра: річка Тіріс, міста Ніконій і Офіуса. Цінність цього запису перипла визначається тим, що в ньому збереглась найдавніша з відомих у писемності згадка про названі міста. Правда, судити про якусь конкретну їх локалізацію у нижньому Подністров'ї за словами псевдо-Скілака неможливо.

Такий розподіл відомостей різко контрастує з найповнішою розповіддю про південь нашої країни в «Історії» Геродота. Адже останній сам побував у Ольвії, і тому опис північно-західного узбережжя Понта, відсутній у псевдо-Скілака, добре представлений у Геродота. І навпаки, досить бідним згадкам Геродота про східний берег Чорного моря протистоїть докладний перелік міст і племен цієї області у периплі.

З творів багатьох античних авторів відомо чимало грецьких колоній на узбережжі від гирла Дунаю до Кримського півострова (Еполій, Кремніски, Ордес, Тіра, Ольвія, Навар, Каркіна і деякі інші). Про них нічого не сказано в периплі, де позначено лише розташовані тут поблизу один від одного Офіус і Ніконій. Гідна подиву відсутність будь-яких даних про Ольвію, велике місто, що було тоді у розквіті, й про такі визначні ріки, як Гіпаніс і Борисфен. Останній вважався за античних часів найбільшою європейською річкою. Він викликає захоплення у багатьох давніх письменників, починаючи з Геродота.

Підбиваючи підсумки опису Європи, автор перипла назвав найбільші ріки цього материка (Танаїс, Істр і Родан) і знову не згадав про Борисфен, хоч Геродот вважав, що він за величиною поступається лише перед Істром, а за багатством тільки Нілу (IV, 53).

Прагнучи пояснити цей дивний для автора IV ст. до н. е. пропуск, М. І. Ростовцев припустив, що причина криється в афінській орієнтації автора перипла, який склав морський poradник для купців-співвітчизників. Афінці ж, на думку Ростовцева, у IV ст. до н. е. торгували головним чином з Босфором, а Ольвія і все північно-західне Причорномор'я перебували поза сферою їх інтересів¹³. Недарма псевдо-Скілак (§ 68)

* Рухомо це не опублікованій статті «Про умови плавання давньогрецьких кораблів у північній частині Понта Евксинського» люб'язно надав мені його автор М. В. Арбунов.

¹² Лоція Чорного моря. Л., 1934, с. 18, 171.

¹³ *Rostovtzeff M. Scythien und Bosphorus*. Berlin, 1931, S. 25.

вказав на два шляхи від гирла Істра до Таврії: три дні і три ночі прямо морем, а вздовж берегів удвічі довше.

Така точка зору довгий час поділялась багатьма вченими. Однак археологічні дослідження Ольвії знов і знов засвідчують її безперервний торговельний зв'язок з Афінами починаючи з VI ст. до н. е. Керамічний матеріал дає змогу говорити навіть про розширення аттичного імпорту в IV ст. до н. е. порівняно з попередніми століттями¹⁴. Про торговельні контакти з Афінами свідчать також ольвійські написи: проксенічний декрет середини IV ст. до н. е. на честь двох афінських купців Ксантіппа і Філополіда¹⁵ і надгробок афінянина Сосія¹⁶.

Всі ці дані археології примушують сучасних дослідників відмовитись від версії Ростовцева щодо занепаду торгівлі Афін з Ольвією у IV ст. до н. е.¹⁷

І. Б. Брашинський спробував датувати перипли псевдо-Скілака часом облоги Ольвії Зопіріоном, полководцем Олександра Македонського¹⁸. Про напад Зопіріона на Ольвію збереглась коротка згадка у Макробія (Saturn., I, II, 33). Дійсно, археологічні дослідження відкрили сліди сильних руйнувань у місті на рубежі третьої і останньої чвертей IV ст. до н. е. Однак місто недовго перебувало у такому стані, оскільки археологи виявили, що на кінець IV ст. до н. е. там широко розгорнулась будівельна діяльність.

Гіпотеза І. Б. Брашинського про створення перипла у другій половині IV ст. до н. е., під час недовгого занепаду Ольвії, не може бути прийнятою. Адже, як зазначалось вище, аналіз перипла переконливо свідчить, що він був написаний перед правлінням Олександра.

Таким чином, виявились неспроможними всі існуючі досі пояснення, чому в досить докладному описі узбережжя Понта Евксінського немає згадки про Ольвію, Гіпаніс і Борисфен, названі у всіх більш-менш солідних античних творах з географії.

Не можна брати до уваги і таке міркування: якщо у периплі рекомендується навпростець долати море від гирла Істру до Херсонеса, то не варто описувати і береги, які залишаються поза полем зору мореплавців. Адже псевдо-Скілак знав про шлях уздовж берегів, який, за його словами, удвоє довший від прямого. Саме на цьому шляху мали зустрітись згадані в периплі річка Тіра і міста Ніконій та Офіуса. В усякому разі, відсутність відомостей про Ольвію і Борисфен у творі псевдо-Скілака досі не з'ясована.

Взагалі початок § 68 до опису Кримського півострова, як слушно зауважує Ростовцев¹⁹, є немовби вступом до власне перипла північного узбережжя Понта. Береги Таврії з її південним мисом Кріу Метопон досить добре відомі псевдо-Скілаку. Тут уперше в античній літературі з'являється місто Херсонес, що виник, як гадають, у другій половині V ст. до н. е.²⁰ Правильно перераховані міста і відстані між ними на східному узбережжі Криму. Псевдо-Скілак назвав найвизначніші грецькі центри європейської частини Боспорського царства — Феодосію, Кітей, Німфей, Пантікапей та Мірмекій. Ця частина перипла була написана не раніше появи Херсонеса, тобто перед нами картина, близька за часом до періоду життя псевдо-Скілака. Опис складено не за особистим зна-

¹⁴ Брашинский И. Б. Ольвия и Афины IV в. до н. э.— ЗОАО, 1 (34), 1961, с. 320.

¹⁵ Леви Е. И. К истории торговли Ольвии в IV в. до н. э.— СА, 1958, 28, с. 235.

¹⁶ ГРЕ, 12, № 232.

¹⁷ Леви Е. И. Указ. соч., с. 238; Брашинский И. Б. Ольвия и Афины, с. 319 і далі; Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э., с. 140—146.

¹⁸ Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье., с. 141.

¹⁹ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 24.

²⁰ На думку А. І. Тюменева, що поділяється нині більшістю вчених, Херсонес засновано у 422—421 рр. до н. е.— Тюменев А. И. Херсонесские этюды.— ВДИ, 1938, № 2 (3), с. 245—264.

йомством з узбережжям, а за якимись, на жаль, не вказаними джерелами, про що свідчить слово λέγεται (говорять) при характеристиці величини Меотійського озера. Розміри його, певна річ, дуже перебільшені, як у майже всіх стародавніх письменників²¹. Особливо важливою є тут згадка про народ «сірмати» на правому березі Танаїсу. В античній літературі, що збереглась до нашого часу, це найдавніше свідчення про переселення на захід сарматських племен, які в середині V ст. до н. е., за Геродотом, жили виключно «по той бік Танаїсу», тобто на схід від Дону*.

Опис Азії в периплі починається від гирла Танаїса. На східному узбережжі Меотіди названі савромати і меоти, а далі йде розповідь про східне узбережжя Понта. Вона відрізняється від попередньої частини перипла незрівнянно докладнішим знайомством з народами і містами цих областей. Автор виявив добру обізнаність з прибережною частиною Колхіди. Ще детальніше він описав південно-східне Причорномор'я. Про останнє нам відомо також досить докладно з фрагментів Гекатея VI ст. до н. е. і за «Анабасисом» Ксенофонта (рубіж V—IV ст. до н. е.). Дані псевдо-Скілака дуже близькі до свідчень Гекатея, але істотно відрізняються від того, що написав Ксенофонт, побувавши в 400 р. до н. е. на південно-східних берегах Понта. Ці спостереження дали підставу багатьом вченим вважати, що тут збереглась інформація про розселення племен у другій половині VI ст. до н. е., яка берє початок від перипла Скілака²².

Отже, розглянувши перипл псевдо-Скілака, можна у впевненістю стверджувати, що він узагальнює досвід плавання грецьких мореходців уздовж північного узбережжя Чорного моря. Особливо яскраво про це свідчать дані щодо часу, який практично витрачався для проходження судна від гирла Істру до миса Кріу Метопон і потім уздовж берегів Таврійського півострова.

У периплі перелічені всі більш-менш значні північнопричорноморські колонії, крім Ольвії. Пояснення подібної прогалини не витримують серйозної критики, і питання поки що залишається відкритим.

«Землеопис» псевдо-Скіма. Уривки, що збереглися від «Землеопису», написаного ямбом, — слабого твору, некритично складеного з праць різних письменників, — є частинами великого географічного трактату кінця II ст. до н. е. Для сучасної науки «Землеопис» все ж має певний інтерес, бо майже всі використані його автором джерела втрачені. Крім того, це найдавніший з існуючих зразків особливого жанру античної літератури, що зветься перієгесою (звичайно перекладається як землеопис). Мета твору такого типу полягає в характеристиці всіх відомих давнім людям земель. Вона була набагато ширшою, ніж у близького за характером перипла, де розповідалось лише про береги морів та океанів.

Жанр перієгеси в античній літературі існував уже в VI ст. до н. е. Тоді був створений знаменитий у давнину і багато разів згадуваний античними авторами «Землеопис» Гекатея Мілетського. Про нього тепер відомо з досить численних, але лаконічних цитат стародавніх письменників. Судити ж про цей жанр ми змушені за випадково збереженим, але далеко не кращим твором, що помилково приписується Скімну Хіоському.

²¹ Наприклад, Геродот (IV, 86) вважав Меотіду лише трохи меншою від Понта, а Мела (I, 113) — навіть майже рівною йому за величиною. Насправді площа Азовського моря не вдвічі, як сказано у псевдо-Скілака, а майже в 12 разів менша від площі Чорного моря. — Краткая географическая энциклопедия, т. 1. М., 1960, с. 55.

* Про перехід сарматів через Танаїс писав також старший сучасник псевдо-Скілака Євдокс. Про це повідомляє коротка замітка Стефана Візантійського.

²² Ломоури Н. Ю. Греческая колонизация побережья Колхиды. Тбилиси, 1962, с. 6 (грузинською мовою); Инадзе М. П. Причерноморские города древней Колхиды. Тбилиси, 1968, с. 51.

Рукописний текст «Землеопису» існує в двох кодексах: Ватиканському і Паризькому (Codex Vaticanus 142; Codex Parisinus 443 Suppl.).

Там містяться його початок (742 вірші) з присвятою віфінському цареві Нікомеду, вступ і опис Європи, а також низка рядків з наступних, втрачених частин твору. В обох рукописах відсутній поділ на вірші.

У Ватиканському списку чиеюсь рукою приписано до початку перієгеси ім'я Маркіана Гераклеїського. Тому в перших виданнях (Д. Хешеля — Аугсбург, 1600 р., Ф. Мореля — Париж, 1606 р., Е. Віндіга — Копенгаген, 1662 р.) «Землеопис» випущено під цим ім'ям.

Переписувач Паризького кодексу ставив імена авторів у кінці текстів їх творів. Ми не маємо кінця рукопису розглядуваної перієгеси і тому не знаємо імені її автора. Однак слова, що передують текстові перієгеси, — εὐτυχῶς *Μαρκιανῶ*, — ясно показують, що тут закінчився виклад Маркіана і що «Землеопис» не належить його руці.

Відомий французький філолог XVI ст. І. Казобон абсолютно справедливо вважав перієгесу твором невідомого автора. Проте пізніше Л. Гольштейн та І. Воссій, що видали «Землеопис» відповідно 1630 і 1639 рр., приписали її авторство Скімну Хіоському, згадка про географічний твір його збереглась у Стефана Візантійського і деяких інших пізньоантичних письменників. Л. Гольштейн виділив віршовані цитати перієгеси з «Перипла Понта Евксінського» невідомого автора V ст. н. е. У всіх наступних її виданнях ці вірші обов'язково наводяться.

Остаточний, прийнятий тепер поділ на вірші всієї перієгеси здійснений 1846 р. у виданні А. Майнеке²³. У вступній статті вчений довів, що фрагменти з прозаїчного твору Скімна і відповідні місця з ямбічного «Землеопису» належать різним авторам. З того часу в науковій літературі перієгесу називають твором псевдо-Скімна.

Безпосереднім зразком для неї був, напевне, твір олександрійського вченого Аполлодора. У його праці, написаній ямбом в 40-х роках II ст. до н. е. і присвяченій пергамському цареві Атталу II (помер 138 р. до н. е.), систематично викладалась географія всіх трьох відомих тоді материків: Європи, Азії та Африки. Свідчення про твір Аполлодора збереглись у «Географії» Страбона (VII, 3, 6).

«Землеопис» псевдо-Скімна можна датувати, лише виходячи з його власного тексту. Згадка в 16—17 віршах про «славу померлих царів Пергама» показує, що він написаний не раніше 133 р. до н. е., коли після смерті останнього пергамського царя Аттала III Рим приєднав його царство до своїх володінь.

Присвята віфінському царю Нікомедові здається прямою вказівкою для датування твору. Проте неясно, про якого Нікомеда йдеться. Адже у другій половині II ст. — на початку I ст. до н. е. у Віфінії правили підряд три Нікомеди: перший — з 149 до 127 р., другий — з 127 до 94 р., третій — з 94 по 74 р. до н. е.

Відомий видавець і коментатор перієгеси К. Мюллер вважав, що мається на увазі останній Нікомед²⁴. У наш час учені схиляються до більш раннього датування. До цього, зокрема, сприяється натяк псевдо-Скімна на його візвідини Карфагена, що мали відбутися до 146 р. до н. е., коли римляни стерли з лиця землі це місто.

Періодом між 133 і 110 рр. датують написання перієгеси італійський учений Л. Паретті і Ф. Гізінгер, великий знавець стародавньої географії, автор багатьох статей у цій галузі у відомій античній енциклопедії Паулі-Виссова²⁵.

²³ Scymni Chii Periegesis et Dionysii Descriptio Graeciae. Ed. A. Meineke. Beroīni, 1846.

²⁴ Müller C. Op. cit., p. LXXVII.

²⁵ Pareti L. Quando fu composta la periegesi del Pseudo-Scimno.— Saggi di archeologia offerti a G. Beloch. Roma, 1919, p. 133; Gisinger Fr. Skymnos.— RE, Bd. 3 A, col. 675.

Псевдо-Скімн, здається, народився у Греції, а потім жив у Малій Азії. Крім цих країн він, за його власними словами, відвідав грецькі міста на берегах Адріатичного та Іонійського морів, а також Сіцилію і Північне узбережжя Африки. Однак подорожі не надали його розповіді про ці місця чогось істотно нового порівняно з повідомленнями його попередників.

Автор «Перієгеси» створив її не лише для присвячення віфінському цареві, але прагнув, щоб вона могла виконувати функції шкільного посібника (вірш 93). Тому для кращого запам'ятовування твір написано у віршованій формі.

У Вступі автор перелічив імена письменників, чиїми творами він скористався. На першому місці серед них поставлено Ератосфена, потім Ефора, Діонісія Халкідського, Деметрія Каллатійського, Клеона Сіракузького, Тимосфена Родоського, Каллісфена, Тімея з Тавроменія і Геродота. В рукопису частина віршів (119 і далі) з переліком джерел дуже пошкоджена. Однак у тексті перієгеси є також посилання на стародавніх письменників, тому наведений вище перелік можна поповнити іменами Феопомпа і Гекатея Еретрійського.

Описуючи країни на північному узбережжі Понта, псевдо-Скімн навів відомості з праць Ефора (вірш 841—859 та 870), Гекатея Еретрійського (вірш 869) і Деметрія Каллатійського (вірш 879). Ця частина, на думку відомого історика античної географії Е. Банбарі, найбільш цінна (поряд з посиланнями на Ефора, Тімея та інших стародавніх письменників про заснування грецьких колоній)²⁶.

У перієгесі псевдо-Скімна містяться дуже важливі свідчення про засновників і час виникнення Тіри, Ольвії та Херсонеса — трьох найбільших грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Писемні відомості про Тіру досить бідні. Вона взагалі не названа в «Історії» Геродота — найдокладніший з праць античних авторів, що описують південь європейської території нашої країни. З великою натяжкою деякі коментатори знаходять глуху згадку про Тіру в «Географії» Страбона, другому після геродотової «Історії» значному творі про Північне Причорномор'я²⁷. Тим більш варті уваги будь-які навіть уривчасті повідомлення про це місто.

В античній літературі, що збереглась, Тіра вперше згадується саме у псевдо-Скімна: «Річка Тіра — глибока і багата на пасовиська, уможливорює купцям торгівлю рибою і безпечне плавання для вантажних кораблів. Тут лежить однойменне річці місто Тіра, що виникло як колонія мілетян» (вірші 798—803). За власним визнанням, автор перієгеси взяв свої відомості з твору Деметрія Каллатійського, який жив у III ст. до н. е. Таким чином, дізнаємось, що Тіра, подібно до більшості грецьких колоній північно-західного Причорномор'я, була заснована мілетянами.

Це сталося в VI ст. до н. е.²⁸, тобто задовго до того, як написав про її заснування Деметрій Каллатійський. Та спочатку поселення на місці сучасного Білгорода-Дністровського називалось Офіусою²⁹, як зазначають Пліній і Стефан Візантійський, посилаючись на Олександра

²⁶ Басбарі Е. Е. A history of ancient geography. London, 1888, p. 71.

²⁷ Історія південної частини текстів Страбона про міста в гирлі Дністра наведена у статті П. О. Каршиковського «К вопросу о древнем названии Роксоланского городища» (МАН. 1966, вып. 5, с. 157).

²⁸ Фурманов А. И., Талин В. В. Тіра.— Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, с. 312.

²⁹ Деякі дослідники вважають, що Офіуса і Тіра були різними поселеннями. Археологічних доказів такої думки поки що не існує, інтерпретація ж текстів античних авторів у цьому плані, як показав П. И. Каршиковский (Вказ. праця, с. 157—158), виглядає малопереконливою.

Полігістора (s. v. Τόρας). А назва Тіра надійно засвідчена монетами цього міста, що випускались з другої половини IV ст. до н. е.³⁰

Не менш цікаві повідомлення псевдо-Скімна про річку Тіру, яка за часів античності була глибокою і судноплавною. Значить, ця річка поряд з Дніпром являла собою важливий шлях у глиб Скіфії. Достаток риби також високо цінувався греками, для яких риба становила головний компонент їхнього харчування як у метрополії, так і в колоніях.

Ольвія характеризується псевдо-Скімном докладніше, ніж Тіра: «При злитті двох річок Гіпаніса і Борисфена збудовано місто, яке спочатку називалось Ольвією, після чого елліни знову назвали його Борисфеном. Це місто засновують мілетяни у часи мідійського володарювання. До міста від моря плавання угору рікою Борисфеном 240 стадіїв».

Тут поряд з плутаними даними щодо перейменування міста і недосить точною його локалізацією збереглись вірогідні вказівки про заснування Ольвії та унікальні свідчення про час виникнення цієї колонії. Насправді Ольвія лежала на Гіпанісі (Південному Бузі) за 11 км від його злиття з Борисфеном (Дніпром). Однак нагадаємо, що багато античних авторів взагалі не згадували про Гіпаніс у зв'язку з Ольвією, а розміщували її на Борисфені (Strab., VII, 3, 17; Plin. NH, IV, 82; Agg. PPE, § 31; Amm. Marc., XII, 8, 40). Тому можна вважати відомості переігеси про місцезположення Ольвії не такими вже й далекими від істини, хоч вони і поступались перед описами Геродота і Діона Хрестома, які особисто відвідали це місто.

Псевдо-Скімн помилково говорить про перейменування Ольвії на Борисфен. Така думка зумовлена книжковими знаннями про місто, яке в античній літературі називали обома іменами (Hdt., IV, 18; Strab., VII, 3, 17; Plin. NH, IV, 82; St. Byz, s. v. Βορυσσένης). Епіграфічні та нумізматичні джерела свідчать, що мілетська колонія на Гіпанісі завжди називалась Ольвією. Однак у письмовій традиції, починаючи з Геродота (IV, 78), місто постійно виступає як Борисфен, хоча нерідко згадується і його справжнє найменування — Ольвія. Досі не з'ясовано остаточно, чому назва Борисфен закріпилась за містом, що стояло на Гіпанісі. Античні автори були схильні вважати, що це сталося внаслідок враження від краси і величини цієї річки (Dio Chrys., XXXVI)³¹.

Широко підтримали сучасні дослідники вже давно висловлене припущення про те, що Борисфеном називалось поселення на Березані, яке виникло раніше від Ольвії³². Після її заснування і перенесення туди основного центру і гавані Ольвійської держави греки-іноземці (і лише вони, а не самі ольвіополіти) продовжували називати ольвійський поліс — місто та його емпорій — Березань-Борисфеном, тобто ім'ям поселення, добре їм знайомого з давніх часів. Це й знайшло відбиття у писемних пам'ятках, де згадувалась Ольвія.

В переігесі міститься два важливих повідомлення про те, хто і коли заснував Ольвію. Те, що вона була колонією мілетян, підтверджують і інші античні автори. Геродот писав навіть, що в його час ольвіополіти називали себе мілетянами (IV, 78).

До відомостей про дату виникнення Ольвії звичайно залучали записи псевдо-Скімна і Евсевія. Останній відносив заснування Борисфена

³⁰ Зограф А. Н. Античные монеты.— МИА, 1961, № 16, с. 112.

³¹ З новочасних дослідників до такої думки приєднався С. О. Жебелов (Северное Причерноморье. М.— Л., 1953, с. 295).

³² Пападимитриу С. Древние сведения об острове Березани.— ЗООИД, 1910, № 28. Протоколы, с. 104; Нудельман Д. И. Древнегреческое поселение на Северном Причерноморье.— Ученые записки Московского педагогического института, 1946, 37, вып. 3, с. 24; Болтенко М. Ф. Про назву острова Березань.— Вісник Одеського університету, 1949, № 3, с. 35—38; Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии.— В кн.: Художественная культура и идеология античного мира. М., 1976, с. 82.

до 654 або 645 р. до н. е. (розбіжність у датах залежить від різною читань у різних рукописах Евсевія)³³.

Археологічні матеріали, однак, не підтверджують факту існування міста у другій половині VII ст. до н. е. Нині дату Евсевія пов'язують з часом зачаткування поселення на о-ві Березань, що, як було сказано вище, певно, називалось Борисфеном. Тут археологи виявили матеріали VII ст. до н. е.³⁴

Таким чином, псевдо-Скімн залишається єдиним автором, який повідомив про час заснування Ольвії «у часи мідійського володарювання». Розквіт могутності мідійського царства припадає на кінець VII — першу половину VI ст. до н. е. 550 р. до н. е. Мідія була підкорена персидським царем Кіром і увійшла до складу Персії.

Точнішу дату заснування Ольвії спробував встановити М. Ф. Болтенко. На його думку, вона виникла не раніше 540 р. до н. е., коли перси захопили Сарди, і не пізніше 526 р. — часу походу Камбіса на Єгипет, тобто у 30-ті роки VI ст. до н. е. Тоді під подвійним гнітом «персидського режиму і натиску Полікрата посилилась еміграційна хвиля з малоазійської вітчизни до старих іонійських поселень Північного Причорномор'я»³⁵.

Археологічні матеріали з розкопок Ольвії дають все ж таки підставу датувати її виникнення початком VI ст. до н. е.³⁶, тобто більш раннім часом, ніж припускав М. Ф. Болтенко, зате повністю відповідним тому хронологічному відрізку, який припадає на період розквіту могутності мідян. Однак слова псевдо-Скімна про «мідійське володарювання» мають, на наш погляд, інше, вірогідніше тлумачення.

Грецькі історики, звичайно, розрізняли мідян і персів. У цьому переконує, зокрема, «Історія» Геродота, який докладніше від інших описав обидва народи, їх племінний поділ, звичаї, озброєння (I, 96—140; VII, 61—62). Проте в уявленнях греків на межі VI і V ст. до н. е. перси і мідяни злились в одне ціле, яке визначалось словом «мідяни». Про це свідчать збережені у творах античних авторів оракули, народні вірші, написи (Hdt., I, 55; IV, 43; VII, 228; Thuc., I, 132, 2). У записаних Геродотом новелах, які відбивають усну мову його сучасників, перси часто називаються мідянами. Наприклад, спартанський глашатай звертається до персидського царя Ксеркса як до царя мідян (VII, 1, 4); так само про нього говорять цариця масагетів (I, 206) і афінські послани у Спарті (IX, 7). Поети постійно називали персів мідянами (Theogn., 764, 775; Хепорh., 65, 2; 83, 1 та ін.). Греко-персидські війни звичайно окреслювались словом *Μηδικά*, тобто «мідійські»³⁷.

Викладені міркування схиляють до думки, що в джерелі псевдо-Скімна малось на увазі володарювання персів, а не мідян. Недарма відомий знавець грецької мови С. О. Жебелєв, цитуючи цей уривок, переклав саме так: «персидське володарювання»³⁸.

Отже, заснування Ольвії можна відносити до другої половини VI ст. до н. е. Поселення на її місці, як показують археологічні дослідження,

³³ Müller С. Op. cit., p. 230. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Спб., 1887, с. 38—39.

³⁴ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в архаический период в связи с ходом колониационного процесса.— Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного Причерноморья. Тез. докл. Цхалтубо, 1977, с. 34—35.

³⁵ Болтенко М. Ф. До питання про час виникнення та назву давнішої іонійської оселі над Борисфеном.— Вісник Одеської комісії краєзнавства. Секція археол., 1930, № 4/5, с. 36.

³⁶ Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира, с. 131—142.

³⁷ Усі приклади і аналіз вживання етнонімів «перси» і «мідяни» у давньогрецькій мові запозичені з книги А. І. Доватура «Повествовательный и научный стиль Геродота» (Л., 1957, с. 80—81).

³⁸ Жебелєв С. А. Северное Причерноморье, с. 296.

існували набагато раніше. Проте політичний і економічний центр поліса було перенесено до Ольвії з Березані саме в той час, який зазначений у перієгесі псевдо-Скімна.

У розглядуваному творі містяться надзвичайно важливі свідчення про заснування Херсонеса Таврійського, які більше ніде не збереглися: «На ньому (Таврійському півострові.— М. С.) грецьке місто, яке заснували гераклеоти і делосці, тому що був певний оракул гераклеотам, що живуть у Азії по цей бік Кіаней, разом з делосцями заселити півострів» (вірші 822—827).

Аналіз повідомлення псевдо-Скімна допоміг сучасним дослідникам визначити дату виникнення цієї грецької колонії. Відповідно з широко визнаним у наш час твердженням О. І. Тюменєва жителі островів Делоса і Гераклеї Понтійської (останніх псевдо-Скімн називає «гераклеотами, що живуть у Азії по цей бік Кіаней») у 422—421 рр. до н. е. заснували колонії на Таврійському півострові³⁹.

Всі античні джерела, крім псевдо-Скімна, називають метрополією Херсонеса лише Гераклею. Про острів же Делос відомо, що він ніколи не виводив колоній. Однак, як пише О. І. Тюменєв, у історії Делоса був момент, коли його жителі шукали зближення з ворогами Афіні, що відібрали у острова право бути охоронцем союзної скарбниці і втручались у його релігійне життя. Делосці, ймовірно, на початку Пелопонеської війни уклали тайну угоду зі Спартою. У відповідь на це Афіни вигнали жителів з острова. Тоді на пропозицію дельфійського оракула вигнання разом з гераклеотами заснували Херсонес. Через рік, 420 р., Афіни, уклавши мир із Спартою, дозволили делосцям повернутись на батьківщину. Тому їх участь у заснуванні Херсонеса була майже номінальною і давні джерела про неї, як правило, не згадували.

Картина розселення племен у Північному Причорномор'ї представлена у псевдо-Скімна дуже узагальнено і мало що додає до наших знань порівняно з даними інших античних авторів. На серйозну увагу заслуговують два моменти. Це записи про савроматів і язаматів: «По Танаїсу, що є межею Азії і поділяє сушу на два материки, першими живуть савромати, займаючи 2 000 стадіїв. Потім за ними плем'я меотів, яке іменується язаматами, як говорить письменник Деметрій. За словами ж Ефора, вони називаються племенами савроматів».

Повідомлення Ефора, наведене псевдо-Скімном, поряд із записом у трактаті псевдо-Гіппократа (De aeg., 24) — перше свідчення про перехід Танаїса савроматами на межі V і IV ст. до н. е. Протяжність же території, яку вони займали, — на 2 000 стадіїв по Танаїсу — виявилась єдиною відомою нам вказівкою писемних джерел про межі розселення цього племені.

Значний інтерес становлять записи псевдо-Скімна про місця проживання і етнічну належність язаматів з посиланнями на Ефора і Деметрія. Останній так само, як і Полієн (Strateg., VII, 55), вважав їх меотами, а перший — савроматами. І в науковій літературі дослідники поділяються на прихильників тієї й другої думки.

Е. Міннз, В. Ф. Гайдукевич, К. Ф. Смирнов, Л. А. Єльніцький зараховують язаматів до савроматів⁴⁰, звернувши увагу на опис воєвничості язаматських жінок і порівнюючи її з подібним явищем у савроматів. Крім того, вони приєднуються до думки К. Мюлленгоффа про тотожність етнонімів «язамати» і «язиги», а останній, як відомо, стосується виключно савроматів.

³⁹ Тюменєв А. И. Херсонесские этюды.— ВДИ. 1938, № 2/3, с. 245—264.

⁴⁰ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л. 1949, с. 60; Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 298; Ельніцкий Л. А. Сказания Евразийских степей. Новосибирск, 1977, с. 113.

Завдяки розкопкам останнього часу з'ясувалась велика своєрідність культури меотів, яких раніше вважали складовою частиною «сармато-меотського світу»⁴¹.

У статті І. С. Каменецького «Про язаматів»⁴² висловлено припущення, що вони були меотами і що з культурою язаматів слід пов'язувати городища скіфського часу на р. Кірпілі. Вивчивши свідчення давніх авторів і археологічні джерела, І. С. Каменецький дійшов висновку, що язамати двічі міняли місце свого мешкання.

Перша згадка про них міститься у фрагменті Гекатея, збереженому Стефаном Візантійським (s. v. 'Ἰζιβα' τσι): «Іксібати — народ біля Понта, сусідній з Сіндікою». Отже, вони жили на узбережжі Чорного моря біля сучасного Новоросійська і на північ від нього. Там же локалізувались язамати згідно з легендою про Тіргатао, що датується рубежем V—IV ст. до н. е.

Ефор (IV ст. до н. е.) і Деметрій (III—II ст. до н. е.), як свідчить псевдо-Скімн, уміщували їх поблизу східного берега Азовського моря. Мела (I, 114) і Птоломей (Geogr., V, 8, 16—25), автори римського часу, локалізують язаматів на узбережжі Азовського моря від гирла Дону і на південь від нього. Таким чином, чим пізнішим є джерело, тим далі на північ воно поширює територію цього племені.

Причини двох переселень язаматів І. С. Каменецький пов'язує, з одного боку, з активізацією діяльності Боспору в V—IV ст. до н. е. на Таманському півострові, що закінчилась підкоренням майже всіх меотійських племен, з другого — з воєнними діями Полемона, в результаті яких Танаїс остаточно увійшов до складу Боспорського царства.

На закінчення відзначимо, що певний інтерес викликає згадка псевдо-Скімна про Анахарсіса: «Ефор говорить також, що мудрець Анахарсіс походить з дуже благочестивих кочових племен» (вірш 858).

Близько 70 античних авторів згадують Анахарсіса, мудрого скіфа з царського роду, що здійснив у VI ст. до н. е. подорож до Еллади. Найбільш ранні та вірогідні відомості про нього збереглися у «Історії» Геродота (IV, 46, 76—77), де наведено розповідь про Анахарсіса як приклад того, наскільки непримиренно ставляться скіфи до запозичення чужих, зокрема еллінських, звичаїв. Побачивши, що Анахарсіс здійснює обряд на честь Матері богів так, як це він спостерігав у Кізіку, скіфський цар Савлій застрелив відступника з лука.

Наступне за часом після Геродота повідомлення про Анахарсіса належить Ефору, але його свідчення відомі лише за деякими цитатами з втрачених праць цього історика, наведеними, зокрема, у псевдо-Скімна, Миколи Дамаського (Paradox., 3) і Страбона (VIII, 3, 9). Вони дають уявлення про ідеалізований опис скіфів Північного Причорномор'я. Анахарсіс був їхнім гідним представником, виразником мудрих поглядів на життя незіпсованого, як здавалось грецьким філософам, народу. Є підстави гадати, що в грецькій літературі ще до Ефора Анахарсіс залучений до кола семи мудреців. Про це писали всі античні автори починаючи з IV ст. до н. е. Таким чином, Анахарсіс Ефора був явно ідеалізованою фігурою, що мала небагато спільного з реальною особою, описаною Геродотом⁴³.

У цілому «Землеопис» не дає зведення географічних знань свого часу, у ньому нерозбірливо скомпоновані нові й старі відомості. Наприклад, вчення Ератосфена про кулястість Землі не відбилась у

⁴¹ Г. С. Духович В. Ф. Боспор и Танаис в доримский период.— В кн.: Проблемы социально-экономической истории древнего мира. М.—Л., 1963, с. 298; Смирнов К. Ф. Вязь проты. с. 267; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон. Автореф. докт. дис. М., 1968, с. 18.

⁴² Каменецький І. С. О язаматах.— Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 165—172.

⁴³ Шелов Д. В. Анахарсис.— ВДИ, 1971, № 3, с. 113—125.

перієгесі, хоч Ератосфен і названий першим серед авторів, чиї праці були використані псевдо-Скімном. Дані Ефора записані без виправлення їх відповідно з рівнем знань II ст. до н. е. Тому степи Північного Причорномор'я населені у псевдо-Скімна скіфами, а не сарматами, як було в роки його життя.

Водночас у перієгесі збереглися окремі важливі свідчення. Для тих, хто досліджує стародавню історію нашої країни, такими повідомленнями слід вважати записи псевдо-Скімна про великі грецькі міста Північного Причорномор'я і про їхніх сусідів, що населяли східноєвропейські степи.

М. В. СКРЖИНСКАЯ

Описание Северного Причерноморья в «Перипле ойкумены» псевдо-Скилака и «Периэгесе» псевдо-Скимна

Резюме

В статье рассматриваются единственные сохранившиеся из всей греческой литературы, существовавшей до нашей эры, образцы перипла и периэгесы с описанием берегов Черного моря. Разбираются вопросы о времени появления этих произведений и об их авторах. Анализируются важные свидетельства о датах возникновения и основателях крупнейших греческих колоний Тиря, Ольвии и Херсонеса, а также данные о движении варварских племен в восточноевропейских степях.

А. І. ПУЗІКОВА

Вузечкові набори з Воронезьких курганів

На початку ХХ ст. (1905, 1906, 1908 рр.) А. О. Спіцин, М. Є. Макаренко проводили розкопки воронезьких могильників у Мاستюгіно. У 1910—1915 рр. Воронезька вчена архівна комісія, а 1927 р. В. А. Городцов¹ вивчали Часті кургани. З 1954 р. широкі дослідження пам'яток Середнього Дону здійснило Воронезька лісостепова скіфська експедиція. 1956 р. закінчені розкопки Частих курганів, 1962 р.—могильника поблизу с. Мاستюгіно². У 1959 і 1964 рр. розпочалися роботи на могильниках поблизу сіл Руська Тростянка і Дуровка³. В результаті досліджено понад 100 курганів скіфського часу, в інвентарі багатьох з них є деталі кінських вузечок.

Цілих, добре збережених кінських поховань у пам'ятках Середнього Дону не виявлено, лише в двох курганах знайдено кінські скелети, але свідчення про них не досить вірогідні. В кургані № 3 Частих курганів відкрито в могильній ямі кінське поховання, за даними А. І. Мартиновича, знайдено довгі кістки кінцівок і кілька ребер та зубів, а на крес-

¹ ОАК, 1905—1906. Спб., 1908, с. 82—84; 96—97; Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг.—ИАК, 1911, 43, с. 47—78; Манцевич А. П. Мاستюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа.—АСГЭ, 1973, вып. 15; Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем.—СА, 1946, № 8, с. 9—50; Городцов В. А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г.—СА, 1947, № 9, с. 14—27.

² Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону.—САИ, 1965, ДІ-31.

³ Пузикова А. И. Курганный могильник скифского времени у с. Русская Тростянка.—СА, 1962, № 4, с. 219—224; Пузикова А. И. Два кургана из могильника скифского времени у с. Русская Тростянка.—КСИА АН СССР, 1964, вып. 202, с. 24—33; Пузикова А. И. Новые курганы скифского времени в Белгородской области.—КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, с. 80—91; Пузикова А. И. Раскопки могильника скифского времени у с. Дуровка в 1965 г.—МИА, 1969, № 151, с. 82—95.